

УДК: 371.311.6

О. Я. САВЧЕНКО

м. Київ

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ЦІННІСТЬ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ: МЕТОДИЧНИЙ АСПЕКТ

Толерантність педагога і учнів є обов'язковою ознакою якості навчально-виховного процесу. Ця якість набуває у сучасних умовах всезростаючої індивідуальної і соціальної цінності.

Розглянуто можливості виховання у молодших школярів комунікативної та екологічної толерантності у процесі засвоєння художніх і науково-пізнавальних творів В. О. Сухомлинського.

Запропоновано використовувати уроки-роздуми, уроки-діалоги, залучати дітей до діалогу, інсценізацій, ігрових ситуацій. Визначено роль толерантної позиції вчителя як носія демократичних цінностей, володіння ними методиками суб'єкт-суб'єктної взаємодії з учнями, рефлексією, врахування соціального середовища і життєвого досвіду дітей.

Ключові слова: толерантність, гуманна педагогіка В. О. Сухомлинського, потенціал художніх творів В. О. Сухомлинського, виховання комунікативної, екологічної толерантності; уроки літературного читання.

Ціннісні орієнтири розвитку шкільної освіти набувають все більшого значення, адже вони – духовна опора особистості у швидкозмінюваному, мінливому і багатому в чому непередбачуваному світі. У сучасних умовах толерантність суспільства і окремої людини набуває виключної актуальності.

1. В освітньому просторі нашої країни ця проблема належить до малодосліджених у теорії і недооцінених у шкільній практиці. Тому тематика цьогорічних педагогічних читань є гостроактуальною. Розібратися в її особливостях допоможе як усвідомлення сучасної сутності самого феномена *толерантність*, так і звернення до педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського. Ще у 60-х роках минулого століття у своїх працях і досвіді педагог розробляв і втілював різні аспекти толерантного виховання.

Передусім це утвердження педагогом гуманного ставлення вчителя до кожної дитини: «Немає дітей обдарованих і необдарованих, талановитих і звичайних. Обдаровані, талановиті всі без винятку діти. Багатство індивідуальних обдарованостей і талантів безмежне...». Розпізнати, виявити, розкрити, виплекати в кожному учневі його неповторно-індивідуальний талант – це значить піднести особистість на найвищий рівень розвитку людської гідності» [10, 45]. Водночас педагог не обминав проблем «важких дітей», які часто були об'єктом зневаги у колективі. У книгах «Сто порад учителям», «Розмова з молодим директором школи» він розкриває з різних точок зору ставлення до дітей, у яких є різні труднощі у навчанні і вихованні. «Важка дитина – маленька людина, у якої з різних при-

чин є ненормальності, якісь відхилення у розумовому розвитку. Звичайні методи і прийоми виховання, які дають добрі результати з основою масою дітей, до «важких дітей» застосовувати марно, треба шукати якісь інші, особливі методи і прийоми виховання» [9, 171].

Василь Олександрович радив насамперед шукати причини, джерела, внаслідок яких дитина стала важкою.

Неодноразово педагог підкреслював виключну роль у «переродженні» важкої дитини позиції вчителя початкових класів. Саме у ці роки тільки виняткова увага, терпіння і віра в дитячі можливості створює умови для того, щоб важкі діти не відчували приниження. «Будьте послідовні, наполегливі і водночас терплячі і терпимі до нетемущості важкої дитини – і настане те, що можна назвати осяянням» [9, 525].

Невичерпним джерелом гуманного виховання сучасних молодших школярів є художні твори В. О. Сухомлинського для дітей. Серед них є низка оповідань, казок, есе, у яких доступно і образно втілено ідеї толерантного виховання (конкретні приклади опрацювання цих творів наведемо пізніше). Отже, гуманізм педагогічної і художньої спадщини Василя Олександровича залишається важливим джерелом толерантного виховання учнів у сучасних умовах.

2. Маємо визнати, що толерантність як соціальна й особистісна цінність за радянських часів не визнавалась, бо офіційна ідеологія базувалась на класовій нетерпимості, уніфікації особистості, войовничому атеїзмі, протиставленні радянського устрою всьому світові.

З початку утвердження державної незалежності України у новій філософії освіти пріо-

ритетними постали проблеми вивчення і утвердження української мови як державної на всіх рівнях освіти і в суспільстві загалом, відродження національної культури, формування у громадян національної самосвідомості. Лише наприкінці 90-х років минулого століття у вітчизняній педагогічній літературі почали з'являтися публікації про виховання у школярів толерантності. Важливу роль в активізації уваги науковців до проблеми толерантності відіграло прийняття в європейському і світовому просторі низки міжнародних документів, у яких підкреслювалась універсальна роль цього феномену.

Зокрема, це «Декларація принципів толерантності» (ЮНЕСКО, листопад 1995 р.), Доповідь ЮНЕСКО «Освіта для XXI століття» (відома як доповідь Жака Делора, 1996 р.), у якій було визначено чотири ціннісні виміри життя у глобалізованому, відкритому світі: *уміння жити разом, уміння вчитися, уміння діяти, уміння бути*. Особливий інтерес для освітян має «Декларація тисячоліття ООН» (вересень 2000 р.), у якій визначено шість фундаментальних цінностей людства: *свобода, рівність, солідарність, терпимість, повага до природи, загальний обов'язок*.

Актуалізуємо смисли терпимості. «За всього розмаїття віросповідань, культур і мов люди повинні поважати один одного. Розбіжності в межах суспільства і між суспільствами не повинні відокремлювати і служити приводом для переслідувань, а мають плекатись як національне надбання людства. Необхідно активно заохочувати культуру миру й діалог між усіма цивілізаціями» [1, 20].

У нашому освітньому просторі на початку XXI століття з'явилися праці стратегічного плану щодо розвитку ідеї толерантності у нових умовах. Маємо на увазі «Національну доктрину розвитку освіти» (2002 р.), «Концепцію 12-річної шкільної освіти» (2003 р.), «Білу книгу української освіти» (2010 р.), «Національну доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні» (2011 р.). Саме в останньому виданні на основі всебічного аналізу вченими визначено стратегії якісного оновлення освіти, обґрунтовано напрями системних і послідовних змін. У висновках до «Національної доповіді...» зазначено потребу кардинальних змін в контексті утвердження цінностей гуманної демократичної освіти. «Відтак авторитарна, репресивна педагогіка

має відійти в минуле, натомість утверджуватися *педагогіка толерантності, співпраці*. Це потрібно не тільки освіті, а й усьому суспільству: стабільна демократія можлива лише там, де є критична маса людей-носіїв демократичних цінностей, які не можуть жити в авторитарному середовищі» [2, 131].

3. На цих ціннісних засадах з урахуванням необхідності впровадження компетентнісного підходу з 2010 року в Україні відбувається оновлення змісту і методики шкільної освіти, яке розпочалося із впровадження у початкових класах другого покоління Державного стандарту, нових навчальних програм і підручників. Стосовно початкової освіти в контексті заявленої теми підкреслимо суттєве збагачення виховного і розвивального потенціалів таких освітніх галузей, як «Мови і літератури», «Я у світі», «Мистецтво», «Природознавство».

Впровадження ідей толерантного виховання молодших школярів у навчально-виховному процесі поки що немає належного науково-методичного супроводу. Тому спершу окреслимо загальні педагогічні умови організації цього процесу.

Методологічною основою толерантності, як відомо, є усвідомлення особою необхідності доброзичливого або стриманого ставлення до відмінностей між людьми у широкому смислі, уникнення нетерпимості, поціновування різноманітності у природі, культурі, релігії, у людських стосунках.

У педагогічній реальності виникають складні проблеми впровадження ідей толерантності в умовах нечітких меж ідеологічного плюралізму, соціального розшарування людей, які живуть у дуже різних умовах, суперечливості інтересів різних груп населення у полікультурних регіонах країни і таке інше. В українських школах навчаються діти різних національностей, які розмовляють різними мовами, їх сім'ї мають різний соціальний статус, різні матеріальні можливості, ходять до різних церков. За всієї різноманітності і складності умов роботи класу толерантний педагог має уникати крайнощів націоналізму і етноцентризму, а натомість цілеспрямовано формувати у вихованців терпимість, безконфліктність, національну ідентичність і повагу до культур інших народів. Педагогічна толерантність несумісна із байдужістю і відстороненим ставленням вчителя до будь-яких форм насилля над дітьми.

4. Аналіз результатів двох років впровадження нового змісту початкової освіти (зокрема, в освітній галузі «Мови і літератури»), інтерв'ю з учителями початкових класів, спостереження уроків, бесіди з дітьми дають можливість визначити основні педагогічні умови, що сприяють впровадженню ідей толерантного виховання молодших школярів. Коротко їх охарактеризуємо.

- Мотивування вчителів до усвідомлення цінності толерантної позиції, її органічного зв'язку із людиноцентризмом, гуманізмом педагогічної професії.
- Оволодіння педагогами різними способами організації суб'єкт-суб'єктної взаємодії; налагодження діалогу і полілогу з усіма дітьми з метою подолання негативних стереотипів і упереджень, налаштування їх на позитивне сприйняття *Іншого*, *Інакшого*; усвідомлення *правил толерантності «Усі різні – рівні»*.
- Створення у класі і школі толерантного просторово-предметного середовища, сприятливого для набуття молодшими учнями індивідуального досвіду толерантної поведінки у міжособистісному спілкуванні і у ставленні до природи.
- Мотивування батьків до участі разом з дітьми у проектній діяльності, результатом якої має бути засвоєння норм толерантної поведінки. Вдалими прикладами тем, які вже апробовано в експериментальних класах, є «Ми не маємо іншої планети»; «Хто якщо не я?».
- Цільове збагачення змісту підручників доступними і цікавими текстами із значним потенціалом для активної читацької діяльності, у процесі якої діти зможуть усвідомити ознаки толерантності й ознайомитися з моделями толерантної поведінки у різних навчальних і життєвих ситуаціях.

Проаналізуємо окремі аспекти оновлення змісту і методики предмета «Літературне читання» у контексті реалізації ідей толерантного виховання.

У нових підручниках «Літературне читання» і посібниках для позакласного читання вміщено чимало текстів із потенціалом виховання в учнів толерантності. Читаючи їх, діти мають можливість осмислити й оцінити події, вчинки персонажів, відчутти стан іншої людини, здійснити моральний вибір. Прекрасною основою для реалізації таких цілей є твори Василя Сухомлинського, які читають молодші учні на уроках класного і позакласного читання.

Аналіз змісту творів В. О. Сухомлинського у підручниках «Літературне читання» дозволяє виділити такі напрями:

1) оповідання, у яких розкривається милосердне ставлення до дітей, що мають фізичні

вади («Горбатенька дівчинка», «Як Сергійко навчився жаліти»);

2) оповідання і казки, у яких утверджується необхідність пошанування різноманітності, поваги до проявів інакшості («Що краще?», «Соловей і Жук», «Хризантема і Цибулина», «Вороненя і соловей», «Найгарніша мама»);

3) оповідання про екологічну відповідальність людини («Соромно перед соловейком», «Дивний мисливець», «Дуб на дорозі»);

4) оповідання і казки, які утверджують цінність кожного обдарування («Найкраща лінійка», «Співуча пір'їнка», «Чотири аркуші золотого паперу»).

Опрацювання цих творів відбувається на уроках-діалогах, уроках-роздумах, уроках з елементами інсценізації, що дозволяє створити атмосферу активного обміну думками, актуалізувати життєвий і читацький досвід дітей. Така методика сприяє рефлексивному аналізу відображеної ситуації, стимулює самооцінку учнями свого ставлення до людей, які мають іншу національність, розмовляють іншою мовою, відрізняються кольором шкіри, волосся, мають велику вагу чи дуже маленькі на зріст.

У процесі читання і всебічного обговорення учнями таких творів поступово у колективній співпраці складається формула толерантної поведінки: *«Я + Інші Я = мир, співпраця, милосердя»*.

Важливим аспектом толерантного виховання є відповідальне ставлення дітей до навколишнього світу. Як відомо, все більшої гостроти набуває проблема екологічної безпеки і виживання людства. Змалку діти мають усвідомити особисту відповідальність за збереження природи довкілля, тому аспект виховання екологічної толерантності знайшов широке відображення у різних темах підручників «Літературне читання»: «Добридень тобі, Україно моя!», «Цікава книга природи», «Як не любити цей край!», «Сторінки для допитливих» та ін.

У цих темах вміщено художні твори Василя Сухомлинського: «Соловей і Жук», «Соромно перед соловейком», «Камінь», «Хризантема і цибулина», «Пелюстка і квітка». У змісті оповідань, казок доступно і образно відображено взаємозв'язок людини зі світом природи через реальні і казкові сюжети. У кожному тексті сховане своє філософське зернятко: вічність життя, різноманітність природи як вияв

її краси і доцільності, відповідальність людини, неминучість кари за лихе ставлення до природи. Усвідомлення дітьми змісту цих невеликих оповідань, у яких відображено зрозумілу їм життєву ситуацію, позитивно впливає на виховання відповідального ставлення до природи, що є виявом екологічної толерантності.

Наведемо фрагмент з уроку літературного читання у 3 класі, де учні читали оповідання «Соромно перед соловейком».

Девізом уроку були рядки Ганни Черинь «Чи ми з природою єдині, чи вірно спрямували крок? Ми кожному річку і горбок від лиха берегти повинні!».

Після обговорення смислу цих рядків діти у парі мовчки читають оповідання Василя Сухомлинського «Соромно перед соловейком». Наведемо його зміст.

Оля й Ліда надумали сходити до лісу. Ішли та ішли, в дорозі стомилися та й сіли на траві перепочити. Витягли з сумки хліб, масло, яєчка та й підобідають. Коли це на дерево сів соловейко і заспівав. Зачаровані його красивим співом, Оля й Ліда сиділи й боялись поворухнутись. Але тут він замовк. Оля збрала недоїдки й шматки газети, кинула під куш. Ліда забрала недоїдки, загорнула в газету й поклала в сумку.

Навіщо ти забрала сміття? – запитала Оля. – Це ж у лісі... Ніхто не бачить...

Соромно перед соловейком... – тихо відповіла Ліда.

Це невеличке оповідання із зрозумілим дітям змістом, яке має чітку структуру (зачин, основна частина, кінцівка), стало об'єктом різнобічного аналізу і розв'язання проблемних завдань. Наведемо фрагмент уроку, де відображено хід бесіди за прочитаним: чому Оля була здивована? Як Ліда пояснила свій вчинок? Чи зрозуміли ви чому вона так зробила? Про які якості характеру кожної дівчинки свідчить цей короткий за часом епізод? Як ви вважаєте, чи добре дівчатка знали одна одну? Обґрунтуйте свою думку. Поміркуйте, як можна завершити речення: «Ліди соромно перед соловейком тому, ...».

До чого нас спонукає автор розповіді? Як би ви хотіли продовжити оповідання? Чи були у вашому житті подібні випадки?

Для домашнього завдання вчитель пропонує дітям скласти розповідь, яка б відповідала їхньому ставленню до краси природи, збереження довкілля.

Отже, від сприйняття фактичного змісту оповідання діти поступово заглиблюються у його підтекст, усвідомлюють, що кожен вчинок може мати як зовнішні, так і внутрішні причини, як позитивний, так і негативний наслідок.

Свідоме і емоційне сприйняття учнями цього висновку відбувається на уроках-роздумах, діалогах, виконанні проектів, творчих завдань. Наприклад, у формі уроку-роздуму відбувається ознайомлення другокласників із оповіданням-казкою Василя Сухомлинського «Соловей і Жук». Наведемо його зміст.

У садку співав Соловей. Його пісня була дуже гарна. Він знав, що його пісню люблять люди. Того й дивився з погордою на квітучий сад, на синє небо й на маленьку дівчинку, що сиділа в саду й слухала його пісню.

А коло Соловейка літав великий рогатий Жук. Він літав і гудів. Соловей припинив свою пісню та й каже:

Перестань гудіти. Ти не даєш мені співати. Твоє гудіння нікому не потрібне. Та й краще, аби тебе, Жуче, зовсім не було.

Жук гідно відповів:

Ні, Солов'ю, без мене, Жука, неможливий світ, як і без тебе, Солов'я.

Ну й мудрець! – всміхнувся Соловей. – Виходить, що й ти потрібен людям? Ось запитаймо дівчинку, вона скаже, хто потрібен людям, а хто ні.

Полетіли Соловей і Жук до дівчинки та й питають:

Скажи, дівчинко, кого треба залишити в світі – Солов'я чи Жука?

Хай собі будуть і Соловей, і Жук, – відповіла дівчинка.

Тоді подумала й додала:

Як же можна без Жука?

Після читання твору відбувся аналіз та осмислення змісту: що ми дізналися з тексту про Солов'я? Чому він з погордою дивився на світ? Про що свідчить його думка: «Та й краще, аби тебе, Жуче, зовсім не було»? Про яку рису Жука свідчить це речення з тексту «Жук гідно відповів»?

Отже, поміркуємо: хто з вас вважає, що правий Соловей? Чому? Чому Жук запропонував спитати думку дівчинки? Хто погоджується з відповіддю Ліди? А хто – ні? Чому? Яке оповідання, подібне за головною думкою, можна придумати. Пофантазуйте.

У підсумку зазначимо, що виховання толерантності учнів у різних видах діяльності ви-

магає системних змін: у підготовці майбутніх учителів, у процесі підвищення кваліфікації працюючих учителів, роботі з батьками тощо.

Зокрема необхідно у майбутніх педагогів виховувати толерантність як професійно важливу рису їх особистісно-професійного розвитку. У цьому процесі потребує ціннісного збагачення їхня психолого-педагогічна підготовка (гуманістичні цінності педагогів, культивування у своїх взаєминах із оточуючими терпимості, доброзичливості, ввічливості, щирості, стриманості, милосердя, справедливості). Для розвитку цих якостей необхідно організувати суб'єкт-суб'єктну взаємодію учасників навчання на засадах діалогу, партнерства. Як показують спеціальні дослідження, особливо ефективними є різні види тренінгів, що дозволяють студентам, вчителем засвоїти стратегії комунікативної толерантності і застерегти їх від використання негативних педагогічних стереотипів.

Надзвичайно важливим є оновлення методичного інструментарію вчителів, які тривалий час працюють з дітьми, адже дуже змінюється соціальна ситуація розвитку освіти, по-

треби самих дітей, їхніх родин, а зміст післядипломної педагогічної освіти змінюється надто повільно.

Список використаних джерел

1. Век толерантности. — 2001. — № 1.
2. «Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні». — К.: «Педагогічна думка», 2011. — 301 с.
3. Савченко О. Я. Літературне читання. Підручник для 2 класу. — К.: Вид. дім «Освіта», 2012. — 160 с.
4. Савченко О. Я. Я люблю читати. Навчальний посібник для учнів 2 класу. — К.: Вид. дім «Освіта», 2012. — 160 с.
5. Савченко О. Я. Літературне читання: Підручник для 3 класу. — К.: Вид. дім «Освіта», 2013. — 192 с.
6. Савченко О. Я. Я люблю читати. Навчальний посібник для учнів 3 класу. — К.: Вид. дім «Освіта», 2014. — 160 с.
7. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. — Х.: Вид. «Акта», 2012. — 537 с.
8. Сухомлинський В. О. Вибрані твори. У 5-ти т. — К.: Рад. Школа, 1977. — Т.4. — С. 514—525.
9. Сухомлинський В. О. Обережно дитина! В. О. Сухомлинський про важких дітей: тематич. зб. / упоряд. Т.В. Філімонова; за наук. ред. О. В. Сухомлинської. — Луганськ: Державний заклад «Луганський національний університет ім. Тараса Шевченка», 2008. — 246 с.
10. Хоружа Л. Л. Етична компетентність майбутнього вчителя початкових класів: теорія і практика. — К.: АПН України, 2003. — 319 с.

О. Я. САВЧЕНКО
Київ

TOLERANCE AS A VALUE OF SCHOOL EDUCATION: METHODOLOGICAL ASPECT

Tolerance of a teacher and students is a compulsory feature of educational process. This quality acquires growing social and individual values in modern conditions.

The possibilities of communicative and environmental tolerance upbringing in primary school children in the process of mastering artistic and scientifically-cognitive works of V. O. Sukhomlynskyi are investigated.

Usage of lessons based on thinking and dialogues, engaging of children in dialogue, staging, game situations are proposed. The role of teacher's tolerant position as a carrier of democratic values, possession of methods of subject-subject interaction with students, reflection, consideration of social environment and life experience of children are defined.

Key words: tolerance, humane pedagogy of V. O. Sukhomlynskyi, potential of V. O. Sukhomlynskyi's fiction works, upbringing of communicative and environmental tolerance, lessons of literary readings.

А. Я. САВЧЕНКО
г. Киев

ТОЛЕРАНТНОСТЬ КАК ЦЕННОСТЬ ШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ: МЕТОДИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Толерантность педагога и учащихся является обязательной характеристикой качества учебно-воспитательного процесса. Это качество приобретает в современных условиях возрастающую индивидуальную и социальную ценность.

Рассмотрены возможности воспитания у младших школьников коммуникативной и экологической толерантности в процессе усвоения художественных и научно-художественных произведений В. А. Сухомлинского для детей.

Рекомендовано использовать уроки-раздумья, уроки-диалоги, привлечение детей к инсценизации, игровым ситуациям. Определена роль толерантной позиции учителя как носителя демократических ценностей, овладения методами субъект-субъектного обучения, рефлексией, учет социальной среды и жизненного опыта детей.

Ключевые слова: толерантность, гуманная педагогика В. А. Сухомлинского, потенциал художественных произведений В. А. Сухомлинского, воспитание коммуникативной, экологической толерантности; уроки литературного чтения.

Стаття надійшла до редколегії 30.07.2014